

Вонсович С. Г.

Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ОКРЕСЛЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано авторську позицію щодо взаємовпливу політичного транзиту та оформлення інституційного ландшафту в Україні. Розкрито специфіку темпоральності демократичного транзиту.

Ключові слова: політичний транзит, демократичний транзит, політичні інститути, політичний режим.

За визначенням ряду західних і вітчизняних дослідників Україну, враховуючи її причетність до країн пострадянського типу, можна віднести до четвертої хвилі демократизації [1; 2; 3; 4; 5; 6]. На цій стадії держава являє собою трансформативний тип і перебуває на етапі політичного транзиту. Це підтверджується формуванням інституціонального ландшафту, зокрема прийняттям загалом демократичної за змістом конституції, становленням парламентаризму, формуванням багатопартійності, процедури виборів, громадянського суспільства і т. д.). Тому у статті важливим є завдання окреслення своєрідних рис трансформації політичних інституцій і політичного режиму в ході українського досвіду транзиту.

Щодо темпоральності демократичного транзиту в Україні, варто відзначити його неквапливість у порівнянні із країнами Центрально-Східної Європи. Прояви високої соціальної активності громадян підчас помаранчевої революції 2004 року самі по собі, без сформованого громадянського суспільства, відчуження влади від громадянського контролю і т. д., не вплинули на динаміку трансформації політичного режиму в бік демократії. З цього приводу зазначимо, що за відсутності чіткої траєкторії руху, політичний процес в Україні можна розглядати як фазовий перехід. Також транзитивність політичного режиму в Україні засвідчує його коливання між авторитаризмом і демократією. Перед Україною, як і іншими країнами четвертої хвилі демократизації, постала проблема необхідності проведення форсованих і одночасних змін у політичній, економічній та культурній царинах суспільства.

Кінець 1990-х років знаменував собою початок демократичного транзиту в Україні, що проявився як етап лібералізації. Тоді вперше в країні постав феномен Народного Руху України як опозиційної партії владній КПУ. Важливим кроком на шляху до демократії було проведення перших виборів до парламенту у 1990 році, в яких значний відсоток мандатів отримали кандидати від Демократичного блоку національно-демократичних сил. Зникнення СРСР із політичної мапи окреслило вектор саме демократичного транзиту для України. Грудневий (1991 року) референдум, на якому незалежність України підтримало 90 % населення, обрання президентом Л. Кравчука знаменувало тенденцію до системної демократизації в Україні. Про це свідчила орієнтація владної еліти асоціювалася із її налаштуванням на проведення реформ.

З погляду сьогодення політика реформ в Україні за 23 роки незалежності була суперечливою, містила багато особливостей, у тому числі й щодо характеристики демократичного змісту транзиту, який впливав на політичний розвиток країни.

Відповідно до політологічної термінології, ефективність політичного режиму оцінюється за критерієм ефективності діяльності політичних інститутів. Недостатній для консолідації демократії рівень ефективності діяльності політичних інститутів в Україні теж пов'язаний із впливовістю елементів авторитарного політичного режиму. Широке законодавчі повноваження виконавчих органів влади, закритість державної політики, низька політична, моральна відповідальність політиків, відчуженість громадян від впливу на політичний процес делегітимізують власне політичні інститути.

Загальними рисами саме демократичного транзиту в Україні у 1991 — 2001 рр. можна вважати: відміну монополії на владу, плюралізацію суспільства, втрату впливу компартії тощо. Однак не спостерігалось якісної зміни правлячої номенклатурної еліти. Тому в Україні легітимація політичного режиму розпочалася не з виборів, а з домовленості між представниками старої номенклатури, що позиціонувала себе як еліта яка прагне дотримуватися нових правил політичної гри. Власне номенклатурна еліта мала потяг до монополії на владу, а не становлення плюралізму. Президентська влада дистанціювалася від інших гілок і фактично була непідконтрольною їм. Глава держави мав максимум повноважень та мінімум відповідальності [7, с. 307]. На рівні політичної свідомості громадян України президент був відповідальним за політичний курс і помилки уряду, оскільки сам його призначав. Тому політика

сильного президента засновувалася й на контролі діяльності виконавчої гілки влади.

Таким чином, демократичний транзит в Україні розпочався не з внутрішнього консенсусу еліт, а зі становлення формальних політичних інститутів демократії.

Зауважимо, що демократичний транзит відбувається на двох рівнях: інституціоналізації державних структур та соціальної інтеграції. Досліджуючи динаміку змін політичного режиму, ряд дослідників Заходу, зокрема Д. Істон, наголошував на тому, що характеристики політичного режиму змінюються на трьох рівнях: на основному рівні громадяни визначають національну ідентичність, на другому рівні визначаються правила політичної гри та окреслюється інституціональний дизайн, на третьому—реалізується поточна політика, коли оцінюються результати прийнятих політичних рішень [8, р. 297]. Як засвідчує перебіг транзитивних процесів, в Україні ще не завершилося складання стабільного інституціонального ландшафту (це—проблема декількох десятиліть), а перехідність на початку XXI сторіччя не набула ознак системності; радше відбуваються певні зміни у політичній системі.

Становлення політичних інститутів демократичного спрямування відбувалося в Україні форсованими темпами. Після розпаду СРСР в 1991 році країна постала перед необхідністю розбудови власної інституціональної структури. Сформована модель інституціонального дискурсу була закріплена в Конституції 1996 року. Демократичний зміст конституції України свідчить про проходження етапу конституціювання, тобто успішної статусної легітимації демократичного політичного режиму. Конституція України закріплює принцип народовладдя, розподілу повноважень гілок влади, верховенства права, реалізацію прав і свобод громадян.

Власне, з часів прийняття конституції в Україні, вона неодноразово піддавалася модернізації. Було декілька спроб модернізації Основного Закону збоку влади. Намагання внести зміни до конституції, особливо з питань розширення повноважень парламенту, супроводжувалися конфліктами між політичними елітами. Аналіз конституційного процесу свідчить про те, що конституційна реформа в Україні запроваджується у кон'юнктурних інтересах владної еліти. Тому період транзиту з 2001–2004 рр. можна вважати як авторитаризм президента Л. Кучми, який намагався розширити президентські повноваження. За необхідності контролю над олігархатом, що набрав силу, він пропонував ввести в Україні двопалатний парламент, встановити єдиний строк повнова-

жень парламенту, президента та місцевих рад у п'ять років, затвердити право президента призначати керівників силових структур та запровадити пряму дію референдуму [9, с. 136]. Однак, ці ініціативи президента не були підтримані у парламенті.

Політична реформа 2004 року змінила форму державного правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Парламентсько—президентська форма правління є характерною для демократичного політичного режиму, оскільки розширення принципу парламентаризму—це особливість більшості країн демократичного транзиту. Однак сама політична реформа супроводжувалася маніпулятивними технологіями і не сприяла стабілізації відносин між гілками влади. Але вже через чотири роки Україна знов повернулася до президентсько-парламентської республіки. Експертна оцінка цього факту засвідчує таке: Конституційний Суд України не мав жодного права змінювати текст Конституції, оскільки оскарження можливе було тільки до набуття законом 2222-IV дієвості. Внесення змін до Конституції є прерогативою Верховної Ради України. Отже, Конституційний Суд України перевищив власні повноваження, оскільки фактично вніс зміни до Основного Закону України. А відтак можна сказати, що Україна жила за законом, який був неконституційним за своєю суттю. Крім того, суттєво впливає на довіру до Верховної Ради України і президента те, що закон в Україні може змінюватися в залежності від політичної ситуації та побажань владної еліти.

Централізація політичної влади, яка відбулася у 2010 році, зміцнила вертикаль влади, послабила опозицію і фактично надала президентові усіх можливостей для проведення політичного курсу в країні. За цього змінився акцент легітимності: легітимність політичного режиму в Україні постала в залежність від діяльності глави держави, який отримав доступ до ручного управління та впливу на інші гілки влади.

Зазначимо, що транзит в Україні у період з 2005—2010 роки зазнав суттєвої реверсивності. Так, 2005—2010 роки являли собою своєрідний симбіоз транзитної демократії, охлократії та олігархії. Особливо гостро окреслюється реверсивність транзиту у 2010—2012рр., яку характеризує авторитаризм президента і сповзання в олігархічно-кримінальний режим. З 2013 року відбувається сповзання до диктатури і охлократії.

Посилення влади президента, а відтак послаблення парламенту, який втілює у собі принцип плюралізму, не є поширеним явищем в країнах сталої демократії. Однак для України вимальовувалося декілька сценаріїв розвитку транзиту: подальше посилення концентрації влади

в руках президента із нормативним їх затвердженням у конституції, що неминуче засвідчить реверсивність транзиту, або прийняття нових, альтернативних, змін до конституції.

За умов перманентності політичної кризи в Україні, довіра до політичних інститутів є надто низькою. Так, Президентіві України в цілому не довіряють 62% респондентів, ВР —75, уряду—66, міліції—71, СБУ—58, судам—72, Конституційному суду України—63, прокуратурі—69%. Політичним партіям не довіряють 66% опитаних [10]. У свою чергу, політичні інститути впливають на процес прийняття політичних рішень. Зауважимо, що у процесі транзиту «вектор розвитку» інститутів в Україні не є лінійним. Тому громадянам важко пристосуватися до частих змін інституціонального ландшафту, а особливо знайти можливості до співпраці.

Варто зазначити, що у процесі еволюції інституту президента відбулося зміщення його функцій з розпорядчої та управлінської діяльності у сферу загальнополітичного керівництва та контролю за дотриманням закону. Після президентських виборів 2010 року відбулася зміна балансу сил серед політичної еліти та її доступу до владних ресурсів. Влада стала ще більше централізованою і гіпертрофованою.

Особливістю впливу транзиту на інституційний ландшафт в Україні є невизначеність ролі парламентської більшості та опозиції. Так, 2006 по 2010 рік більшість в парламенті формувалася на коаліційній основі, до складу якої входила більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради. Однак коаліційна практика в Україні не продемонструвала здатність політичних еліт до співпраці. З відміною політичної реформи, коаліція стала неінституціоналізованою формою парламентської правлячої більшості.

Головним принципом функціонування демократії є ефективність механізму стримувань і противаг у взаємовідносинах між гілками влади. В Україні цей принцип порушено і влада, подібно до ртуті, переміщується з однієї гілки до іншої. Загальна атмосфера конфліктості у відносинах між гілками влади, порушення субординації між ними знижує рівень довіри до них у суспільства. Політичні інститути стають неефективними, оскільки не виконують власні функції, опікуючись більше боротьбою за сфери впливу, ніж втіленням демократичних реформ. Характерними у цьому плані є політичні партії. Суспільство постійно відчуває потребу в новій політичній силі, якою мають бути політичні партії. Вони виникають, швидко здобуваючи популярність («Фронт змін», «Сильна Україна», «УДАР»), але так само її можуть

втратити (як партія Тігіпка). Проблема в тому, що не з'являються партії в європейському сенсі — з чіткою програмою, внутріпартійною демократією, прибічниками-волонтерами. Особливість політичних інститутів в Україні, зокрема партій в умовах транзиту полягає в тому, що партії виникають навколо лідерів і фінансуються великими фінансовими групами, перетворюючись на бізнес-проекти (тому від них і залежні). За відсутності належного розвитку громадянського суспільства, партії не здатні абсорбувати реальних суспільних активістів саме тому, що ті активні й «неслухняні». Тому цілком можлива поява нових партій на основі громадських організацій.

Безумовно, важливими кроками на шляху до транзитивності демократії в Україні є регулярність проведення виборів, становлення основних принципів виборності (загальне виборче право, рівність, таємничість, анонімність, одна людина — один голос). Ці особливості політичного транзиту є характерними для більшості транзитивних країн усіх хвиль демократизації окрім першої, коли парламентаризм тільки зароджувався і існували цензи щодо участі громадян в виборах. Але не можна не врахувати і інші особливості, які притаманні саме пострадянським країнам. Майже в усіх державах четвертої хвилі демократизації виборець орієнтується не на ідеологію, а на шлях вирішення конкретних проблем, особливо соціально-економічного характеру. Виборець не ідентифікує себе з конкретною політичною силою і часто змінює політичні пререференції. Кандидати у депутати не звертаються до певного соціального прошарку, а до абстрактного добре проінформованого виборця, і обіцяючи вирішити проблеми на усіх рівнях і в усіх сферах одночасно, вони вдаються до популістських методів. Непостійність політичних пререференцій виборця пов'язана з недовірою до потенційних народних обранців, що відображає низьку легітимність інституту парламентаризму в Україні.

Звернімо увагу на те, що особливою рисою політичного класу в Україні є мінімалістський характер поставлених політичних цілей, за якого він фактично не має засад стратегічного мислення. Між українцями різних поколінь також існують відмінності. Так, для старшого покоління характерним є патерналістське ставлення до держави. Зазначимо, що поляризація суспільства відбувається і за віссю економічного статку. Майнова різниця між заможним і бідним прошарком тільки посилилася під час економічної кризи і загрожує цілком вмотивованим соціальним вибухом.

Українському народові властиве емоційне сприйняття політики. Це дозволяє політичному класу маніпулювати масовою свідомістю. Крім того, всередині правлячого класу поширеним є явище непотизму, що зумовлює зниження професійного рівня владоможців. Низький рівень професійності, в свою чергу, знижує ефективність діяльності політичних інститутів. Відсутність довіри до владних інститутів спричиняє відчуження громадян від участі в політичному житті і відбувається складання за аналогією з економікою «тіньового» громадянського суспільства [11, с.238]. Найбільш соціально активними силами демократичних перетворень є молодь, інтелігенція, новий клас підприємців, які виступають за утвердження західних демократичних цінностей. Якщо очікування цих прошарків населення довгий час не співпадають з реальністю, то це призводить до зростання протестних настроїв у суспільстві, прагнення силовими методами усунути глухий до вимог громадян і безвідповідальний політичний істеблішмент.

Однією з особливостей транзиту в пострадянських країнах є «штучність» інституту опозиції, її сервільний характер. За цього опозиціонери майже не пропонують альтернативних варіантів політичних рішень, а займаються критикою влади. При чому нерідко, як засвідчують політичні реалії, відстають від озвучування нагальних політичних проблем. Ситуацію може змінити власне зростання інтересу до політики, особливо в ході екстремальних ситуацій. Очевидно, що інтерес до політики зростатиме. Так, після помаранчевої революції, кількість тих, хто дуже цікавився політикою, зросла з 11% до 21%, а зовсім байдужих — зменшилася з 21% до 11%. Ймовірно, що зростатиме і відсоток людей, залучених у громадську діяльність. Звичайно, це можливо за умови, коли люди не повторять фатальної помилки і, відчувши себе демобілізованими, не розійдуться по своїх кутках, очікуючи, коли нова влада зробить їм «добре».

Методи ж громадської активності залежать від того, наскільки працюватимуть механізми демократії. Але можна передбачити, що готовність брати участь у мітингах та демонстраціях у будь-якому разі зросте. Оскільки поки що тільки вони є досить дійовим методом відстоювання своїх прав та інтересів.

На початковому етапі транзиту для України, як і в більшості країн четвертої хвилі демократизації, головною була ідея платформи народної демократії. Сьогодні вона теж є не тільки актуальною, але й політично затребуваною. Адже підтримка масовою свідомістю політичних інститутів, яка втілена у делегуванні їм владних повноважень, створює

можливість для політики проведення реформ. Для проведення реформ важливу роль відіграє наявність політичного капіталу, який означає кредит довіри, заснований на визнанні влади громадянами. Основною проблемою в Україні є нагромадження політичного капіталу і його конвертація в інші види капіталу (наприклад, соціальний). Вирішення цієї проблеми дозволить зробити стійкою динаміку легітимациї політичних інститутів та вектору політичного розвитку.

Зазначимо, що адміністративний ресурс є формою політичної корупції, а отже працює на вузьке коло інтересів, а не на суспільство. В умовах зникаючої взаємодії між інститутами влади та громадянами закладаються засади для реверсивності політичного транзиту. Тому для того, щоб політичні інститути отримали народну підтримку, політика має стати прозорою і зрозумілою для громадян.

Підвищенню рівня дієвості політичних інститутів за транзитивності в Україні заважає несформованість громадянського суспільства. Цьому сприяє шерег заборон: консультативний характер референдуму, гальмування функції громадського контролю, політичної соціалізації, ідентифікації та становлення політичного плюралізму, низький рівень захисту та підтримки громадських організацій. Політичні партії не відповідають інтересам громадян, а є тільки можливістю для реалізації власних політичних амбіцій різними групами політичних інтересів. Фактично у громадян не має мотивації для участі в громадських організаціях, оскільки вони не вірять в їх ефективність та можливість впливу на прийняття політичних рішень. Крім того, громадські організації в Україні не мають права законодавчої ініціативи.

Не дивлячись на низку нереалізованих можливостей у становленні громадянського суспільства в Україні, воно отримало певний потенціал для розвитку. Громадянське суспільство знаходить власне вираження в можливості участі в виборах, політичній відповідальності політичних інститутів та політиків перед народом, принципі рівності громадян та дієздатності суддів. Не можна сказати, що ці принципи в Україні діють довершено, але поступово основи для функціонування громадянського суспільства закладаються.

Важливе значення для форматування політичних інститутів має не тільки рівень реалізації громадських прав і свобод, але й ступінь захисту цих прав і свобод. Сам факт того, що закон існує, не дає можливості захисту громадянина від не правових дій інших осіб. Традиційно і експерти, і населення вміщують Україну десь посередині між демократією та диктатурою (зазначимо, це було до прийняття одіозних законів

від 16 січня 2014 року). Однак усього 25% громадян згодні обміняти свободи і громадянські права на достаток. Готові зазнавати матеріальних труднощів задля свободи і дотримання всіх громадянських прав 45% громадян. [10]. Тому мають не тільки існувати закони, які захищають людину від свавілля, але й реально функціонувати. За цього право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації, право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб є засадовими політичними правами і свободами.

Список використаних джерел:

1. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist world / Michael McFaul // *World Politics* – Volume 54, Number 2, January 2002. – P. 212–244.
2. Wilson A. The Ukrainians: unexpected nation / A. Wilson. – Yale University Press, 2002–380 p.
3. Бортніков В. Загальне та особливе демократичного транзиту України / В. Бортніков, А. Куницька // *Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.*— Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Політичні науки». Випуск 3.— Острог: Вид-во НУ «Острозька академія». — 2008.— С. 194–204;
4. Воронов І.О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації / І. О. Воронов. — К.: Генеза, 2006. — 230 с.
5. Демократические транзиты—структурные предпосылки или процедуры [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.politology.vuzlib.net/book_o236_page_25.html.
6. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі помаранчевої революції / А. Колодій // *Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.*— Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Політичні науки». Випуск 3.— Острог: Вид-во НУ «Острозька академія». — 2008.— С. 7–24.
7. Шаповаленко М.И. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и современные

- тенденции / М. И. Шаповаленко. — Харьков: изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. — 340 с.
8. Easton D. The Political System: an Inquiry into the State of Political Science / David Easton. — Alfred A. Knopf, 1953. — 320 p.,
  9. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудрянченка. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.
  10. Євромайдан: критичний розкол між владою і суспільством [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://gazeta. dt. ua/internal/i-ne-te-schob-tak-i-ne-te-schob-ni_.html](http://gazeta.dt.ua/internal/i-ne-te-schob-tak-i-ne-te-schob-ni_.html)
  11. Зубчик О. А. Вплив політичної трансформації суспільства на його соціальну структуру / О. А. Зубчик // Політологічний вісник. — 2009. — № 43. — С. 232–243.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2014 р.

Вонсович С. Г. Определение институционального ландшафта политического транзита в Украине

Обоснована авторская позиция относительно взаимовлияния политического транзита и оформления институционального ландшафта в Украине. Раскрыто специфику темпоральности демократического транзита.

Ключевые слова: политический транзит, демократический транзит, политические институты, политический режим

Vonsovych S.G. Determination of the institutional landscape of political transit in Ukraine

The author's position regarding the mutual influence of political transit and the institutional landscape design in Ukraine has been revealed. The temporality specifics of democratic transit has been disclosed.

Keywords: political transit, democratic transit, political institutions, political regime.

© Вонсович С. Г., 2014